

ASOSIY KAPITALGA KIRITILGAN INVESTITSIYALARNING IQTISODIY MOHIYATI

Berdialiyev Xaydar
Saydullayeva Zaynab
Shaxnoza Tursunova

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14801495>

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston respublikasida investitsiyalarning asosiy kapitalga yo'l tirishning asosiy mohiyati va iqtisodiy o'sishning dolzarbligi o'rganiladi. Chunki, investitsiyalar ko'p jihatdan nafaqat alohida mintaqalarning rivojlanishini va tashkilotlarning asosiy fondalarini o'sishini, balki butun davlatning iqtisodiy o'sishini ta'minlaydi, bandlik darajasini oshirishga yordam beradi. Iqtisodiy o'sishni ta'minlash va mo'tadil investitsion muhitni shakllantirish uchun investitsiyalarni jalb etishning samarali strategiyasi va mexanizmlarini ishlab chiqish uchun mamlakatimizdagi investitsiya faolligining hozirgi holatini ilmiy jihatdan tahlil qilish zarur. Tayanch so'zlar: investitsiyalar, asosiy kapital, asosiy vositalar, kapital qo'yilmalar, investitsiyalarning mintaqaviy tarkibi, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar, statistik tahlil, iqtisodiy o'sish.

Экономическая природа инвестиций в основной капитал аннотация. В статье рассматривается основная сущность инвестирования в основной капитал и актуальность экономического роста в Республике Узбекистан. Потому что инвестиции обеспечивают не только развитие отдельных регионов и прирост основных фондов организаций, но "Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash: muammolar va yechimlar" 14 и экономический рост всей страны, способствуют повышению уровня занятости. Необходим научный анализ современного состояния инвестиционной деятельности в нашей стране с целью разработки эффективной стратегии и механизмов привлечения инвестиций для обеспечения экономического роста и создания благоприятной инвестиционной среды. Ключевые слова: инвестиции, основной капитал, основные фонды, капитальные вложения, региональная структура инвестиций, прямые иностранные инвестиции, статистический анализ, экономический рост.

Economic nature of investments into fixed capital annotation. The article discusses the main essence of investing in fixed assets and the relevance of economic growth in the Republic of Uzbekistan. Because investments provide not only the development of individual regions and the growth of fixed assets of organizations, but also the economic growth of the whole country, contribute to an increase in employment. A scientific analysis of the current state of investment activity in our country is needed in order to develop an effective strategy and mechanisms for attracting investment to ensure economic growth and create a favorable investment environment. Key words: investments, fixed capital, fixed assets, capital investments, regional structure of investments, foreign direct investments, statistical analysis, economic growth.

Kirish

Investitsiyalar muammosi dolzarb bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi, shu bilan birgalikda o'zining iqtisodiy ahamiyatini yo'qotmaydi. Iqtisodiyot va ijtimoiy sohaning barqaror rivojlanishi uni hal etish bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu investitsiyalarni iqtisodiy kategoriya sifatida ilmiy tadqiq etish va muvofiqlashtirish ob'ekti sifatida aniqlash, investitsiyalarni differensiallashtirishni talab qiladi. Ma'mlumki, iqtisodiy bozor munosabatlari mehnat, moddiy, moliyaviy resurslardan samarali foydalanish va ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohaslarini moslanuvchan, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini tez o'zlashtiruvchi bo'lishini taqozo etadi. Bunday vaziyatda investitsion resurslarni shakllantirish, investitsion faoliyat, davlat investitsiya siyosati kabi zarur iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda investitsion faoliyat va investitsion siyosatni zamon talablariga mos muvofiqlashtirish maqsadida davlat qonunchilik palatasi tomonidan 2019-yil 9-dekabrda qabul qilingan va Senat tomonidan shu yilning 14-dekabrda ma'qullangan O'zbekiston Respublikasining "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonuni qabul qilindi. Demak, investitsiyalar va asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarni chuqur o'rganish dolzarb vazifalardan biri sanaladi. Maqolaning maqsadi. Maqolaning

asosiy maqsadi O'zbekiston respublikasida asosiy kapitalga investitsiyalarning miqdoriy jihatlarini, o'sish suratlari va ularning samaradorlik darajasini har tomonlama statistik tahlil qilishdir.

Tadqiqot metodologiyasi

O'zbekiston respublikasida investitsiyalarni rivojlantirish muammolariga ilmiy va amaliy qiziqish ko'p yillardan beri yuqori bo'lib kelmoqda. Bu nafaqat investitsiyalar o'ynaydigan rol, balki investitsiyalarni boshqarishning mazmunli, fundamental nazariyasini yaratish zarurati bilan ham izohlanadi. Uning ilmiy munozaralar predmetiga aylanib borayotgan alohida jihatlar orasida tadqiqotni yagona metodologik asosda olib borish imkonini beruvchi terminologik tizimni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan investitsiya masalalari bo'yicha ko'plab ishlarga qaramasdan, ko'plab muhim iqtisodiy toifalar haqida hali ham etarli darajada kelishilgan tushuncha mavjud emas. Bu, albatta, toifalar o'rtasida tizimli aloqa o'rnatishni qiyinlashtiradi. Ularni mintaqaviy iqtisodiyotda qo'llash xususiyatlari aniqlanmagan. Investitsiya jarayonini tavsiflash uchun foydalaniladigan terminologiyani umumiy tushunmaslik ko'pincha ma'lum tushunchalarni aniqlashga va uslubiy yondashuvlarning nomuvofiqligiga olib keladi, bu esa ularni o'rganish uchun uslubiy vositalarni tanlashni qiyinlashtiradi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri boshlanishi bilan ilmiy adabiyotlarda "kapital qo'yilmalar" atamasi bilan bir qatorda "investitsiya" atamasi ham keng qo'llanila boshlandi. Ushbu atamaning paydo bo'lishi va undan keyin nisbatan yangi tushunchalarning butun majmuasi ushbu yo'nalishdagi ilmiy ishlarning ajralmas atributiga aylangan investitsiya masalalari sohasidagi tadqiqotlarning kontseptual apparatini aniqlashtirish va takomillashtirishni taqozo etdi. Investitsiya jarayoni faoliyatining nazariy asoslarini shakllantirish va rivojlantirish jarayoni ma'lum bir qonuniyatlar bilan tavsiflanadi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi sifat o'zgarishlari bilan belgilanadi. Iqtisodiyot va ilmiy tadqiqotlar rivojlanishining o'zaro bog'liqligi o'rganilayotgan muammolar apparatini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha turli nuqtai nazarlarni tahlil qilish va umumlashtirishda yaqqol namoyon bo'ladi. Har qanday investitsiyalashning maqsadi moliyaviy foyda olishdir. Agar sarmoyadorlar loyihaga tahlilsiz sarmoya kiritsalar, bu ko'pincha mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi 15 yo'qotishlarga olib keladi. Investitsion tahlil uzoq muddatli va qisqa muddatli investitsiyalarning maqsadga muvofiqligini taxmin qilish imkonini beradi. Bugungi kunda moliyaviy hamda iqtisodiy adabiyotlarda "investitsiya" nisbatan aniq va keng qo'llanilayotgan atama hisoblandi. Aslida "investitsiya" tushunchasi bir qator ma'nolarga ega. Masalan, investitsiyalar - bu davlat yoki xususiy kapitalning iqtisodiyotning turli sohalariga yo'naltirilgan uzoq muddatli qo'yilmalaridir. Boshqa tomondan, foyda olish maqsadida moddiy va nomoddiy aktivlar uchun sarflanadigan investitsiyalar tushuniladi. Investitsiyalar iqtisodiyotning eng muhim kategoriyalaridan biridir. Shuning uchun ilmiy va tahliliy adabiyotlarda ushbu tushunchaning talqinlari juda ko'p. Masalan, M.M. Blauganing so'zlariga ko'ra investitsiya omili, bir tomondan, takror ishlab chiqarish jarayonining rivojlanishini tavsiflovchi parametr sifatida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan, esa mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishining sur'at va dinamikasiga ijobiy ta'sir qilish imkonini beradi. Investitsiyalarning zarurligi haqidagi ilk g'oya merkantilistlar maktabi namoyondalarining asarlarida ifodalangan. Ularning fikricha pul oqimlari yoki investitsiyalar iqtisodiy muammolarni bartaraf etishning kalitidir. Klassik iqtisodiy nazariyaning asoschisi Adam Smit ta'kidlashicha iqtisodiy taraqqiyot erishish uchun sof investitsiyalar normasini (meyorini) yuqori darajada oshirish zarur. Uning kontseptsiyasiga ko'ra, investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'siri shundan iboratki, kapital miqdorining ko'payishi yoki kamayishi mamlakatning barcha rezidentlarining mavjud boyligi va daromadlarining xuddi shunday o'zgarishiga olib keladi. A.Smit kapitalni ikki xil talqin qildi: birinchidan, jismoniy shaxsning mulki va puli, unga daromad (foydalar) keltiruvchi; ikkinchidan, ijtimoiy miqyosda boyluk yaratuvchi ishlab chiqarish omillari sifatida. Shunday qilib, A.Smit investitsiyaning ikki shakli bor deb hisoblagan: ➤ Investitsiya iqtisodiy subektlarning binolari va inshootlari, foydali mashina va jihozlar, yerni yaxshilash xarajatlari, aylanma mablag'lar ko'rinishidagi kapitalni tiklash va ko'paytirish xarajatlari. Natijada kapital egasi daromad oladi va milliy boyluk miqdorini oshiradi. ➤ Mulk egasiga daromad keltiradigan xarajatlar shaklidagi investitsiyalar. Investitsiyalarning kelib chiqishi tabiati va amalga oshirish zarurati to'g'risidagi qoidalar J.B. Sey, D.

Rikardo, A. Pigu, D.S. Mill, A. Marshall asarlarida ishlab chiqilgan. Ma'lumki, J.B. Sey "bozor qonuni"ni ishlab chiqdi, unga ko'ra mahsulot taklifi doimo unga talabni keltirib chiqaradi, shuning uchun talab taklifga teng. U o'z qonunini A.Smitning daromadning uch turi bo'yicha pozitsiyasi asosida shakllantirdi. Qonun muallifi iqtisodiyotdagi inqiroz ehtimolini printsiplial jihatlarini ochib berdi. Uning asarlarida tejamkorlik o'z aksini topmadi. Klassik maktabning barcha vakillarining ta'limotlari uchun bozor tizimining optimalligi g'oyasini himoya qilish xarakterlidir. Ularning fikricha bozorda talab va taklif o'rtasidagi muvozanat iqtisodiyotda resurslardan to'liq foydalanishni ta'minlash orqali erishiladi. Investitsiyalar nuqtai nazaridan, Adam Smitning tadbirkorlik faoliyatining muayyan sharoitlarining o'zgarishiga qarab foydaning o'zgarishi haqidagi fikrlari etiborni tortadi. U o'zining Xalqlar boyligining tabiati va sabablari haqida tadqiqot kitobida foydaning investitsiya qilingan kapital miqdorining o'zgarishiga, biznes yuritayotgan mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga va kapital qo'yilgan korxonaning tabiatiga bog'liqligi ko'rib chiqadi.[1, 1072 b.] Daromad va iste'mol o'rtasidagi tafovut natijasida talab va taklif o'rtasida nomutanosiblik yuzaga keladi, chunki jamiyatning xarajatlari iste'mol ehtiyojlari va investitsiyalar uchun talab sifatida ifodalanishi mumkin. Ammo, foiz stavkalari mexanizmi tufayli rejalashtirilgan investitsiyalar darajasi ishlab chiqarish tabiiy darajada bo'lgan paytdagi jamg'armalar darajasiga moslashtiriladi. Yuqorida bayon qilingan muvozanat nazariyasiga ko'ra, pul massasining navbatdagi o'sishiga qadar, bu miqdorlar muvozanat holatida bo'ladi va uning o'sishidan keyin vaziyat beqaror hisoblanadi. Jismoniy shaxslarda "qo'shimcha" pul mablag'larni xarajat qilish istagi mavjud va bu pullarni xarajat qilsalar narxlar hamda daromadlar oshadi. Aholining barcha qatlamlari uchun qo'shimcha pul hamma vaqt kerakli manba hisoblanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, klassik maktab vakillari tomonidan ishlab chiqilgan investitsion nazariya, tarixan investitsiya sohasini, shu jumladan mexanizmlarni rivojlantirishning makro va mikro darajadagi birinchi yaxlit modeli edi. Iqtisodiyot nazariyasining klassik yo'nalishi vakillari kapital jamg'arish va kredit pullarning investitsion jarayondagi rolini asoslab berdilar. Investitsiyalar nazariyasi rivojiga K.Marks o'zining bebaho "Kapital" asari bilan katta hissa qo'shdi. Muallif kapitalni, uning muomalasi jarayonida ortiqcha qiymat keltiradigan qiymat sifatida izohlaydi. K.Marks shunday yozadi: «Kapital - bu harakat, turli bosqichlardan o'tuvchi muomala jarayoni, bu jarayon esa o'z navbatida uch xil muomala shaklini o'z ichiga oladi» [2, 509-b.]. Birinchi bosqichda, K. Marks ta'limotiga ko'ra, kapitalist ishlab chiqarish omillarini tovar bozori va mehnat bozorida qo'lga kiritadi. Ikkinchi bosqichda sotib olingan tovarlarning unumli iste'moli va yollanma ishchilar mehnati bilan "Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash: muammolar va yechimlar" 16 ishlab chiqarish omillari qiymatidan kattaroq qiymatga ega bo'lgan yangi tovarning yaratiladi. Uchinchi bosqichda yaratilgan yangi tovarning realizatsiyasi sodir bo'ladi, buning natijasida kapitalist qo'shimcha qiymat miqdori bo'yicha dastlab avanslanganidan ko'proq pul kapitalini shakllantiradi. K. Marks birinchi marta (kengaytirilgan shaklda) va hozirgi vaqtda ham deyarli bir xil shaklda qo'llaniladigan investitsiya jarayoni bosqichlarining mazmunini ochib berdi. Unga ko'ra investitsiya jarayoni bu investitsiyalar, investitsiya qiymatlarni o'sishini shakllantirish, kapital qiymati, daromad va foyda olish kabilarni o'z ichiga oladi. Hozirgi paytda, mamlakatimizda investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risidagi qonun va konsepsiyasi qabul qilingan. "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonun investitsiya faoliyatini huquqiy tartibga solishda asosiy meyoriy - huquqiy hujjat vazifasini o'taydi. Investitsiya qonunining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi: ➤ investitsiya munosabatlarini huquqiy jihatdan tartibga solinib turilishini takomillashtirish; ➤ investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarini optimallashtirish va huquqiy jihatdan tartibga solish; ➤ investitsiya faoliyatini tartibga solish ustuvorliklarini belgilash; ➤ investitsiya qonunchiligida qarama-qarshiliklarni bartaraf etish va muammolarni hal qilish; ➤ investitsiya loyihalarini amalga oshirishda davlat-xususiy hamkorlikni rivojlantirishga amaliy yordam ko'rsatish; ➤ investitsiya faoliyatini tashkil qilish va rivojlantirish monitoringi tizimini rivojlantirishga amaliy yordam ko'rsatish; ➤ investitsiya faoliyatini rivojlantirishda byurokratik to'siqlarni bartaraf etish; ➤ investitsiya faoliyati sub'yektlarini huquqiy jihatdan himoya qilinishini mustahkamlash. Mazkur yondashuv investitsiya

faoliyatning bozor munosabatlariga o'tishi uchun zamin yaratadi, bu esa, moliyaviy moddiy va aqliy boyliklarni qayta taqsimlashning vertikal va gorizontal usullaridan bir xilda foydalanishni ta'minlaydi. Moliya bozorining takomillashuvi "investitsiya" atamasini qimmatli qog'ozlarga kiritilgan uzoq muddatli qo'yilmalarga nisbatan ham qo'llanilishiga sabab bo'ldi. Lekin faqat korporatsiyani boshqarish imkoniyatini o'zida aks ettirgan holatdagina bunday kapital qo'yish investitsiya bo'lishi mumkin. Bizning fikrimizcha "investitsiya" va "kapital qo'yilmalar" atamalari mazmunida ko'chmas mulkka qilingan qo'yilmalar mavjuddir. Iqtisodiy sub'ektlar faoliyatida investitsiyalar — asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qaratilgan pul shakli xarajatlaridir. Bu jarayonda pul mablag'lari, bank kreditlari, aktsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ishlatiladi. Demak investitsiyalar — foyda olish maqsadida mamlakat ichkarisida yoki xorijda turli iqtisodiy tarmoqlarda va moliyaviy hamda xizmat ko'rsatish sohalariga davlat hamda xususiy kapitalning uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalari hisoblanadi. Investitsiyalarni shakllantirish, ularni miqdor jihatdan ko'paytirish, ulardan samarali foydalanish bozor iqtisodiyotining asosiy talabidir. Tahlil va natijalar. O'rganishlar shundan dalolat beradiki, O'zbekiston Respublikasida investitsion sohani boshqarish va mamlakatga investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha faol davlat siyosati olib borilmoqda. Investitsion siyosatning asosiy yo'nalishlari O'zbekiston Respublikasini 2022-2023 yillarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish Davlat dasturida va 2022 - 2030 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasida belgilangan. O'zbekiston Respublikasi investitsiya siyosatining strategik maqsadi asosiy kapitalga investitsiyalarni jalb qilish va ularning samaradorligini oshirishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish mezonlari: - YaIMdagi investitsiyalar ulushini chegaradan yuqori darajada (kamida 25 foiz) ushlab turish; - ulardan foydalanish samaradorligini oshirish; - investitsiyalarni moliyalashtirishning tashkilotlar va aholining o'z mablag'lari, xorijiy investitsiyalar kabi manbalari ulushini oshirish, shu bilan birga asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiyalar umumiy hajmida byudjet mablag'larining ulushini kamaytirish; - davlat-xususiy sheriklik tamoyillari asosida amalga oshirilayotgan investitsiya infratuzilmasi loyihalarini moliyalashtirish uchun 14 milliard AQSH dollari miqdorida investitsiyalar jalb qilish; - xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb qilish strategiyasini qabul qilib, 2022-2026 yillarda 120 milliard AQSH dollari, jumladan, kamida 70 milliard AQSH dollari miqdorida xorijiy investitsiyalar jalb qilish choralari ko'rish; - loyihalari rentabelligini oshirish [3, p. 127]. Yuqorida sanab o'tilgan strategik mezonlarni amalda amalga oshirish muhim investitsiya faolligini talab qiladi. Shu bois mahalliy xususiy va xorijiy investorlarni faol jalb etish zarur. Jalb qilinishi lozim bo'lgan investitsiyalar va kapital qo'yilmalar mavjud korxonalarni tubdan modernizatsiya qilish va tubdan yangi innovatsion ishlab chiqarishlarni yaratish, yuqori texnologiyali eksportga yo'naltirilgan va import o'rnini mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi 17 bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun ustuvor manba hisoblanadi. Bularning hammasi asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar miqdoriga va ularning samadorlik darajasiga bog'liq. Bundan tashqari, tahlillar shuni ko'rsatayaptiki, 2017-2021-yillarda O'zbekiston respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi besh bosqichda amalga oshirilgan, ularning har biri doirasida uni amalga oshirish bo'yicha alohida Davlat dasturi har yili e'lon qilingan nomiga muvofiq Prezident qarori bilan tasdiqlangan. Harakatlar strategiyasini amalga oshirishning birinchi bosqichi "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili", ikkinchisi – "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili" deb nomlangan bo'lsa, uchinchisi – 2019- yilda amalga oshirilgan va "Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish" deb e'lon qilingan. O'tgan, 2017- yilda barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan 60 719,2 milliard so'm yoki, 11,9 milliard AQSH dollar o'zlashtirililib, asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalar, 2016 yilga nisbatan 107,1 foizga o'sgan. Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning yalpi ichki mahsulotga nisbati 24,4 foizni tashkil etib, 2016 yilga nisbatan 0,2 foizga ko'p hosil bo'lgan. 2018-yilda esa moliyalashtirishning barcha manbalari hisobidan 107333 milliard so'm yoki xalqaro pul birligi AQSH dollari hisobida - 13,3 mlrd. dollar o'zlashtirilgan bo'lib, asosiy kapitalga investitsiyalarning nisbiy darajasi, 2017 yilga nisbatan 118,1 foizga o'sgan. (1-diagramma) Manba: O'zbekiston respublikasi raqamlarda (2018-2022 yillar) O'zbekiston respublikasida, 2018 yilda xorijiy investitsiyalar va kreditlarning eng yuqori ulushi Qashqadaryoda – 26,6 foiz, Buxoro – 13,4 foiz va Navoiy viloyatida – 11,7 foiz miqdorida vujudga kelganligi aniqlandi. Bundan tashqari, 2018-yilda xorijiy

investitsiyalar va davlat kafolati ostidagi kreditlarning yuqori o'sish sur'atlari quyidagi loyihalarni amalga oshirish hisobiga ta'minlandi: tozalangan metan asosida sintetik suyuq yoqilg'i ishlab chiqarish bo'yicha Sho'rtan gaz-kimyos majmuasini qurish; Navoiy IESda quvvati 450 MVt bo'lgan ikkinchi kombinat stansiyasini qurish va kengaytirish; Namangan viloyatining To'raqo'rg'on tumanida har biri 450 MVt quvvatga ega bo'lgan kombinat gidrostantsiyalarining ikkita bloki tarkibida umumiy quvvati 900 MVt bo'lgan yangi issiqlik elektr stansiyasini qurish; "Navoiyazot" aksiyadorlik jamiyatida polivinilxlorid, kaustik soda va metanol ishlab chiqarish majmuasini qurish; konveyer lentalarini, qishloq xo'jaligi va avtomobil shinalari, "Angren" YHX ishlab chiqarishni tashkil etish (II bosqich); Pop-Namangan-Andijon va Qarshi-Termiz temir yo'l uchastkalarini elektrlashtirish. Shu bilan birgalikda, mazkur 2018 yilda yilda, Pop-Qo'qon-Andijon uchastkasini elektrlashtirish bilan Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'l liniyasini qurish va "Sharg'uniko'mir" Hissadorlik jamiyatining loyiha quvvatini yiliga 900 ming tonna toshko'mirga yetkazgan holda modernizatsiya qilish, Buxoro va Samarqand shaharlarida tozalash inshootlari va kanalizatsiya tizimlarini rekonstruksiya qilish ishlari muvaffaqiyatli amalga oshirilgan. Sirdaryo viloyatining Bayaut, Xovost, Mirzaobod, Sardoba va Oqoltin tumanlari qishloq aholi punktlarini suv bilan ta'minlashni yaxshilash hamda Buxoro viloyatining Olot va Qorako'l tumanlarida ichimlik suvi ta'minotini yaxshilash hamda Xorazm viloyatidagi Toshakin tizimining magistral sug'orish kanallarini qayta tiklash ishlari ham shu yilda yakuniga yetkazilgan. Shu bilan birga, 2018 yilda Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'lari hisobidan iqtisodiyotning strategik tarmoqlariga 7894,8 mlrd.so'm yoki 978,4 mln dollar miqdorida investitsiyalar o'zlashtirildi va 2017 yilning shu davriga nisbatan 3,7 0 50 100 150 200 250 300 2018 2019 2020 2021 2022 1 - diagramma. Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar (Trln. so'm) "Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash: muammolar va yechimlar" 18 foizga o'sgan. Tahlillar shundan dalolat berayaptiki, asosiy kapitalni yangilash va kengaytirish, iqtisodiyotning tiklanishi va tiklanishini ta'minlovchi investitsiya dasturlarini amalga oshirish uchun yaxshi qo'shimcha mablag' manbai xorijiy investitsiyalardir. Mamlakatda va uning barcha mintaqalarida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hamda ulardan foydalanishning asosiy shartlari O'zbekiston respublikasining "Xorijiy investitsiyalar to'g'risida" gi qonuni bilan tartibga solinmoqda. Shuni ta'kidlash lozimki, strategik rivojlanish agentligini tomonidan 2021-yil uchun investitsiyalar statistikasini keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston respublikasiga 11,1 milliard dollar xorijiy investitsiyalar o'zlashtirildi, bu yillik prognozning 113 foizini tashkil etadi. Asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalar 9,8 milliard dollarni tashkil etib, 2020-yilga nisbatan 110 foizga o'sganini ko'rsatdi. Xalqaro moliya institutlari va xorijiy davlat moliya tashkilotlari tomonidan mamlakatimizga 2,1 milliard dollar ajratildi, bu esa yillik prognoz 100 foizga bajarilganini anglatadi. Manba: O'zbekiston respublikasi raqamlarda (2018-2022 yillar) To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobidan sanoat korxonalarini tomonidan 3,8 milliard dollar (prognozga nisbatan 103 foiz) o'zlashtirildi. Mintaqaviy loyihalar bo'yicha bu ko'rsatkich 5,2 milliard dollarga yetdi yoki prognozning 130 foizini tashkil etdi. Investitsiyalar hajmi bo'yicha yetakchi tarmoqlar energetika, metallurgiya, kimyo sanoati, elektrotexnika, axborot texnologiyalari, qurilish, farmatsevtika, yengil sanoat, qishloq xo'jaligi va boshqalardir. O'zbekiston iqtisodiyotiga jami 50 dan ortiq davlat sarmoya kiritadi. Eng sarmoyador davlatlar beshligiga quyidagilar kiradi: ➤Xitoy - 2,2 milliard dollar; ➤Rossiya — 2,1 milliard dollar; ➤Turkiya — 1,18 milliard dollar; ➤Germaniya – 800,7 million dollar; ➤Janubiy Koreya - 137,4 million dollar Umuman olganda, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni va yuqori texnologiyalarni, korxonalar faoliyatiga jalb qilish ishlab chiqarish usullariga muayyan o'zgartirishni olib kiradi [4, b. 9]. O'zbekiston respublikasida davlat budjetidan, 2022 yilda ajratilgan investitsiyalar miqdori 20,9 trilion so'mni, tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi 2,5 trilion so'mni, davlat tomonidan kafolatlangan xorijiy investitsiyalar 15,2 trilion so'mni, korxonalarining o'z mablag'lari 84,5 trilion so'mni, aholi mablag'lari 25,8 trilion so'mni, to'gridan-tog'ri xorijiy investitsiyalar 37,0 trilion so'mni, tijorat banklari kreditlari va boshqa qarzlar 21,1 trilion so'mni, davlat tomonidan kafolatlanmagan xorijiy investitsiyalar 60 trilion so'mni tashkil etdi, Shuni ta'kidlash lozimki, O'zbekiston respublikasi prezidenti huzurida mamlakatimizda investitsiya muhitini yaxshilash bo'yicha takliflar ishlab chiqish bo'yicha maslahat va ekspert yordamini ko'rsatadigan Ekspert

kengashi tuzilgan va investitsiya lohiyahlari tanlash hamda tahlil qilishga doir bir qator amaliy ishlar amalga oshirilmoqda. Xulosa va takliflar. Mamlakatimizda investitsiyalarni faollashtirish uchun uni iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmi takomillashtirish lozim. Bunday chora-tadbirlardan biri sarmoyadorlarga soliq imtiyozlarini berish bo'lishi mumkin. Yangi texnologiyalarga investitsiya yo'naltirilgan moliyaviy, logistika va boshqa resurslar uchun sarmoyadorlar soliq imtiyozlariga ega bo'lishlari kerak. 0 20 40 60 80 100 120 2018 2019 2020 2021 2022 2-diagramma. O'zbekiston respublikasiga kiritilgan xorijiy investitsiyalar (Trln.so'm) mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi 19 Investitsiya jarayonida lizing mexanizmidan faol foydalanish turli shakldagi korxonalarining innovatsion va investitsiya faoliyatini faollashtirish, ularning moddiy-texnik bazasini yangilash, mahsulot raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Mamlakatimiz iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalar oqimining jonlanishini quyidagicha baholash mumkin. Birinchidan, xorijiy investitsiyalar eksport va valyuta ayirboshlashni ta'minlaydi, ikkinchidan, iqtisodiyotga yangi texnologiyalar va boshqaruvning yangi usullarini olib keladi. Bu esa mahalliy sanoatning yangi bozorlarini rivojlantirish va rag'batlantirishga yordam beradi. Uchinchidan, xorijiy sarmoyalarning kirib kelishi mintaqada ham, mintaqalararo va xalqaro munosabatlarda ham ijtimoiysiyosiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Umuman olganda, moliyalashtirishning turli yo'nalishlari bo'yicha O'zbekiston respublikasi va uning barcha viloyatlarining asosiy kapitaliga investitsiyalar tarkibini tahlil qilish, uning yaxshilanish tendentsiyasi bor degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. Ushbu o'zgarishlarning ijobiy xususiyati shundaki, davlat byudjet mablag'lari ulushi kamayib, tijorat tashkilotlari mablag'lari ulushi ortib bormoqda, bu bozor iqtisodiyotiga xosdir. Xususiyl sarmoyalardan davlat investitsiyalariga qaraganda yaxshiroq foydalanilishi barcha rivojlangan davlatlar hayotida isbotlangan. Biroq, zamonaviy sharoitda mintaqaviy investitsiya jarayonining shakllanishi iqtisodiy rivojlanishning o'zagi bo'lgan moliyaviy-investitsiya siyosati tamoyillarining aniq ishlab chiqilgan tizimining yo'qligi bilan bog'liq. Mintaqaviy investitsiya jarayonining rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillar quyidagilar edi va shunday bo'lib qolmoqda: ➤ iqtisodiyotning real sektori korxonalarining zaif moliyaviy ahvoli (zararli korxonalarining salmoqli qismi); ➤ daromadlilikning pastligi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya maqsadlarida o'z mablag'larining etishmasligi; ➤ investitsiya xatarlarining yuqori darajasi, ko'p hollarda aylanma mablag'larni to'ldirish uchun foydalaniladigan amortizatsiya ajratmalaridan noto'g'ri foydalanish va boshqalar. Yuqorida aytilganlarning barchasini umumlashtirib, shunday xulosaga kelish mumkinki, moliyalashtirishning turli sohalarida investitsiyalar tarkibini tahlil qilish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Ushbu turdagi tahlilning amaliy ahamiyati shundan iboratki, u investitsiyalar tarkibidagi tendentsiyalarni aniqlash va shu asosda yanada samarali va istiqqbolli investitsiya siyosatini ishlab chiqish imkonini beradi. Foydalanilgan adabiyotlar. 1. A.Smit. Xalqlar boyligining tabiati va sabablari haqida tadqiqot / Eksklyuziv klassika. M. AST nashriyoti. 2020. 1072 b. (A. Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов / Эксклюзивная классика. М. Издательство АСТ. 2020. 1072 с.) 2. K.Marks. Kapital. M. Davlat siyosiy adabiyot nashriyati. 1952 yil, 509 b. 3. A.V.Vaxabov, Sh.X.Hajibakiev, H.G.Muminov. Xorijiy investitsiyalar. Ўқув қўлланма.– Т.: «Молия», 2010, 330 бет. 4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Toshkent.O'zbekiston nashriyoti.2022 yil. 127 b. 5. O'zbekiston respublikasi raqamlarda. 2018-2022 yillar uchun chiqarilgan statistic to'plam. Toshkent. 2022 yil.

Инвестициялар иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг муҳим кўрсаткичлари

Раджапбай Дусмуратов Тошкент давлат иқтисодиёт университети, и.ф.д., профессор.
Аннотация: Ушбу мақолада инвестицияларнинг рентабеллик коэффициенти, инвестиция лойиҳаларининг рентабеллик коэффициенти (ARR), ички рентабеллик нормаси (IRR) ва рентабеллик индекси (PI) ҳисоблаш ҳамда муқобил муддатларидан мақбулини танлаш мезонлари тавсия этилган. Мақола инвесторлар, лойиҳа менежерлари ва молиявий консультантлар учун мўлжалланган. Калит сўзлар: инвестиция, бизнес-режа, инвестицион лойиҳа, рентабеллик коэффициенти, дисконтлаш, инвестицион харажатлар, ички рентабеллик коэффициенти Маълуми, инвестиция лойиҳаларини

комплекс экспертиза қилиш ва иқтисодий самарадорлигини баҳолаш заруратини кучайтириб, бу борада вужудга келаётган муаммоларни ҳал этиш зарурлиги “Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o‘shish sur‘atlarini ta’minlash: muammolar va yechimlar” 20 аён бўлмоқда. Хусусан, аграр соҳада фаолият юритаётган хўжалик субъектларининг жалб қилинаётган инвестициялардан фойдаланиш даражаси қониқарсизлигича қолмоқда. Ушбу муаммолар бир томондан, аграр соҳа корхоналари, хусусан фермер хўжаликларининг тўлов қобилятига бориб тақалса, иккинчи томондан, тузилаётган инвестиция лойиҳаларининг техникаиқтисодий асосномалари (ТИА) пухта ишлаб чиқилмаётганлиги ва иқтисодий самарадорлиги илмий-услубий асосланмаётганлиги билан боғлиқ. Ушбу муаммолар инвестиция лойиҳаларини амалга оширишдан олдин уларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқ баҳолашни талаб этади. Шу боис, мазкур мақолада инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолашнинг муҳим методларини кўриб чиқамиз. Жумладан, инвестицияларнинг ёки инвестиция лойиҳаларининг рентабеллик коэффициенти (ARR)ни аниқлаш методи инвестиция объектининг самарадорлигини ифодалайди. Ушбу коэффициент қуйидаги хусусиятларга эга: биринчидан, у «соф фойда» кўрсаткичи бўйича аниқланади; иккинчидан, уни ҳисоблаганда даромад дисконтланмайди. Инвестицияларнинг рентабеллик коэффициенти (ARR) қуйидаги формула бўйича ҳисобланади: $IC\ CF\ ARR\ \text{ўрт.} = \frac{CF}{IC}$ Бунда: CF ўрт. – режалаштирилаётган давр(ойлар, йиллар) давомида инвестициялардан олиниши режалаштирилаётган ўртача пул тушумлари(ёки соф фойда); IC (Investment Capital) – инвестицияланадиган капитал, яъни инвесторнинг инвестиция фаолияти объектига қилинадиган дастлабки харажатлари. Инвестициялар рентабеллик коэффициентини ҳисоблаш формуласининг бошқача шакли ҳам мавжуд. Бунда режалаштирилаётган давр давомида инвестиция объекти(лойиҳаси)га қўшимча қўйилмалар амалга оширилади. Шу боис, инвестиция даври учун капиталнинг ўртача қиймати олинади. Юқоридаги формула қуйидаги кўринишга келади: $0,5(IC\ RV)\ PN\ ARR = \frac{PN}{IC}$ Бунда: PN – инвестициялардан олинган ўртача йиллик соф фойда; RV – лойиҳанинг қолдиқ (тугатилиш) қиймати. Ушбу кўрсаткич бутун корхона бўйича олинган умумий соф фойдани унинг фаолиятига авансланган маблағларнинг умумий суммасига бўлиш йўли билан аниқланган, авансланган капиталнинг рентабеллик коэффициенти билан таққосланади. Инвестиция лойиҳасининг асосий ўлчам(тавсиф)лари қуйидагича: бирламчи инвестиция (IC) 370 000,0 млн. сўм; 5 йил давомида олиниши режалаштирилаётган пул тушумлари мос равишда (млн. сўм): 85 000, 0; 110 000, 0; 167 000, 0; 180 000,0 ва 140 000,0. Инвестиция лойиҳасининг мақбуллигини рентабеллик коэффициенти (ARR) методи бўйича баҳолаш мезонини ҳисоблаймиз (1-жадвал). Инвестицияларнинг рентабеллик коэффициенти (ARR) кўрсаткичининг афзалликлари ва камчиликлари. Рентабеллик коэффициенти (ARR) кўрсаткичининг афзаллиги фақат уни ҳисоб-китоб қилишнинг соддалигидан иборат. 1-жадвал. Инвестиция лойиҳасини ARR мезони бўйича баҳолаш (млн. сўм) Давр (йиллар) Бирламчи инвестиция (IC) Пул тушуми, t -йилда (V_t) 0 370 000 - 1 - 85 000 2 - 110 000 3 - 167 000 4 - 180 000 5 - 140 000 $V = 85\ 000 + 110\ 000 + 167\ 000 + 180\ 000 + 140\ 000 = 682\ 000$ mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi 21 $V=85\ 000 + 110\ 000 + 167\ 000 + 180\ 000 + 140\ 000 = 682\ 000: 5 = 136\ 400$ млн. сўм. $IC\ CF\ ARR\ \text{ўрт.} = \frac{136\ 400}{370\ 000} = 36,9\ %$ Ушбу коэффициентнинг камчилиги сифатида инвестиция лойиҳасидан келгусида олинадиган пул тушумларини прогностлашнинг мураккаблигини кўрсатиш мумкин. Инвестиция лойиҳалари иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг яна бир муҳим кўрсаткичи - инвестицияларнинг ички рентабеллик нормаси (IRR) дейилганда лойиҳанинг NPV кўрсаткичи нолга тенг бўлгандаги дисконтлаш коэффициенти тушунилади: $IRR = r, NPV = f(r) = 0$. Бўлганда, (3) Инвестицияларни режалаштиришда рентабеллик нормасини таққослаш учун «капитал харажатлар» (CC) 1 асос бўлиб, у корхонада сафарбар қилинган капиталнинг вужудга келган энг кичик қайтими (рентабеллиги)ни ифодалайди. У ташқи молиялаштиришнинг барча манбалари бўйича ўртача арифметик тортилган усул формуласи бўйича ҳисобланади. Шундай қилиб, инвестицияларни режалаштиришда рентабеллик даражаси жорий CC кўрсаткичидан паст бўлмаган лойиҳалар самарали ҳисобланади. Бунда агар: $IRR > CC$ бўлса, лойиҳа маъқулланади; $IRR < CC$ бўлса, лойиҳа рад этилади; $IRR = CC$ бўлса, лойиҳа фойда келтирмайди, аммо зарар ҳам кўрилмайди. Инвестицияларнинг рентабеллик нормасини ҳисоб-китоб қилиш учун дисконтланадиган кўпайтмалар қийматини табуляциялашдан

фойдаланилган ҳолда кетма-кет итерациялаш услуги қўлланилади. Бунинг учун дисконтлаш коэффициентининг $r_1 > 0$ ($f(r_1) < 0$) бўлгандаги табуляцияланган қиймати; r_2 - бунда дисконтлаш коэффициентининг $f(r_2) < 0$ ($f(r_2) > 0$) бўлгандаги табуляцияланган қиймати. Ҳисоблашнинг аниқлиги (r_1, r_2) интервал узунлигига тескари пропорционал бўлиб, табуляцияланган қийматлардан фойдаланилган ҳолда интервал узунлиги энг кичик бўлган вақтда (1%га тенг), энг яхши аппроксимацияга эришилади, яъни r_1 ва r_2 - дисконтлаш коэффициентларининг қиймати бир-бирига яқин бўлиб, шартлари бажарилади (функция белгиси «+» дан «-»га ўзгарган ҳолда). r_1 - NPV кўрсаткичи ижобий қийматини энг паст даражага тушурадиган, яъни $r_1 - f(r_1) = \min \{f(r) > 0\}$ бўлгандаги дисконтлаш коэффициентини табуляцияланган қиймати; r_2 - NPV кўрсаткичи салбий қийматини энг юқори даражага кўтарадиган, яъни $r_2 - f(r_2) = - \max \{f(r) < 0\}$ бўлгандаги дисконтлаш коэффициентини табуляцияланган қиймати. r_1 ва r_2 коэффициентларни ўзаро алмаштириш йўли билан функция «-» дан «+» га ўзгарган вазият учун шунга ўхшаш шартлар бажарилади. 2-жадвал Инвестиция лойиҳасини IRR мезони бўйича баҳолаш IRR ни баҳолаш мезонлари Лойиҳа бўйича ҳулоса $IRR > CC$ Инвестиция лойиҳасига сарфланган капитал ўз қийматидан юқори даромад келтиради. Бундай лойиҳа фойдали ҳисобланади. $IRR = CC$ Бундай лойиҳадан олинган даромад харажатларни тўлиқ қоплайди, лекин фойда олинмайди ва шунинг учун маъқулланмайди. 1 Айрим хориж манбалари ва амалиётида IC (Investment Capital) «инвестицияланадиган капитал» тушунчаси ўрнига «капитал харажатлар» CC (Cost of Capital) тушунчаси қўлланилади. Улар мазмунан бир хил тушунчалардир. $() () () () 2 1 1 2 1 1 r r f r f r f r IRR r \cdot - - = +$ “Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o‘shirish sur‘atlarini ta‘minlash: muammolar va yechimlar” 22 $IRR < CC$ Бундай лойиҳадан олинган даромад сарфланган капитални қопламайди, яъни зарар кўрилади. Шунинг учун рад этилади. Инвестициялар самарадорлигини баолашнинг муҳим кўрсаткичларидан яна бири – рентабеллик индекси (PI) қуйидаги формула бўйича ҳисобланади: $IC PV PI = , (5)$ Агар $PI > 1$ бўлса лойиҳа самарали; $PI < 1$ Инвестиция лойиҳаси ўзини-ўзи қоплаб, қўшимча даромад келтира олади ва уни қабул қилиш мақсадга мувофиқ $PI > 2$ * Бир нечта муқобил лойиҳалардан қайси мақбуллигини аниқлаш мақсадида улар ўзаро таққосланади. Биринчи лойиҳа афзал бўлганлиги учун иккинчиси рад этилади. Шундай қилиб, замонавий илмий қарашлар, норматив ҳужжатлар ва услубий қўлланмаларда инвестиция лойиҳаларининг иқтисодий самарадорлигини комплекс баҳолаш бўйича ягона универсал ёндашув мавжуд эмас. Шу боис, инвестиция лойиҳасини таҳлил қилишда объектнинг ўзига хос (ташкилий-ҳуқуқий, тармоқ, технологик ва б.) хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда мавжуд методларнинг турли комбинацияларидан фойдаланиш тавсия этилади. Бу инвестиция рискларининг олдини олиш, бартарф этиш ва ниҳоят самарадорликни оширишни таъминлайди. Инвестиция лойиҳаларининг иқтисодий самарадорлигини комплекс, тезкор ва сифатли баҳолаш учун компьютер дастурларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Юқорида келтирилган кўрсаткичларни (ARR, IRR, PI) Excel дастурлари асосида аниқлаш, таҳлил қилиш ва ҳулосалар шакллантириш амалиётда юқори самара беради. Шунингдек, инвестиция даври давомида лойиҳа менежерларига кўрсаткичлар ўртасидаги боғлиқликларни кузатиш (мониторинг) ва у ёки бу вазиятларнинг сабабларини аниқлашга ёрдам беради. Инвестиция лойиҳаларининг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоблаш ҳамда муқобил мавзусидаги Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi 23 инвестиция лойиҳаларидан мақбулини танлаш мезонлари самарали инвестиция қарорларини қабул қилишга имкон яратади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 17 январ 2019 йилдаги ПФ- 5635 сонли «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида» Фармони. www. Lex.uz.
2. R.D.Dusmuratov. MOLIYA. Darslik,. Т.: «Молия» нашриёти, 2008 й. -472 б.
3. www.lex.uz – О‘zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi Me`yoriy hujjatlar bazasi portali